

Warianty typograficzne *Biblii brzeskiej*

Stanisław Siess-Krzyszowski
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Typographical Variants of the *Brest Bible*

Abstract: The issue that is the main focus of this paper has not been of great interest to bibliology scholars. Even though one version of the *Brest Bible*, marked as B, was described quite thoroughly by Feliks Bentkowski already two hundred years ago, catalogue descriptions have until today been based upon the scheme formulated by Karol Estreicher Sr. He identified three versions of the *Brest Bible*, which differ only in the title page. The fact is, there are only two versions A and B in existence, which differ in the first quire (*) or (very rarely) in the first two quires (*, **). The quires of version B were established to have been printed in the 1580s or 1590s in Jan Karcan's press in Vilnius. Apparently, a certain number of the Old Testament quires A–Y were typeset and printed in Brest in 1563. There is only one extant complete copy of it with the newly printed quires, whereas in the remaining dozen or so copies that have survived it is only one, or rarely, two quires, and sometimes only single sheets. The search for the Bible versions also made it possible to compile a list of 135 copies of the *Brest Bible* stored today in public, monastic and church collections in Europe and North America.

Key words: *Brest Bible*, typographical variants, 16th century, Poland

Słowa kluczowe: *Biblia brzeska*, warianty typograficzne, XVI wiek, Polska

Pierwszym, który opisał dokładnie dwieście lat temu warianty BB¹, był Feliks Bentkowski. W tomie drugim jego *Historji literatury polskiej* (Warszawa 1814, s. 513–515) znalazł się następujący ustęp:

Dwa egzemplarze biblii téy całkowite od początku aż do końca w bibliotece liceum warszawskiego znajdujące się, mając przed sobą, spostrzegam różnicę między niemi, o której żaden z bibliografów ile mi wiadomo, najmniéjszý wzmianki nie czyni. Różnicę tę bardzo widoczną spostrzedz zaraz można w tytule. W iednym egzemplarzu napis tytułowy otoczony iest w około prostokątnemi ozdóbkami drukarskiemi, które żadný niewystawiaią figury [obecnie okreśłany jako wariant B; przyp. – S.S.-K.]; w drugim zaś w około tytułu są ryciny na drzewie wyobrażaiące Adama i Ewę, Chrystusa na krzyżu, zmartwychwstanie Chrystusa i t. d. [obecnie okreśłany jako wariant A; przyp. – S.S.-K.] słowem, taż sama rycina, która się znajduje w około tytułu nowego testamentu w obu egzemplarzach. Na drugiéy stronie karty tytułowyéy iest rozmaite rznięcie herbu Radziwiłłów w obu egzemplarzach. W iednym bowiem na piersiach orła Radziwiłłowskiego iest tylko ieden herb *Trąby* [wariant B; przyp. – S. S.-K.]; w drugim zaś są cztery herby, to iest *Trąby*

¹ BB = *Biblia brzeska*, TV = *Testamentum Vetus*, TN = *Testamentum Novum*.

W piśmieniach świętych czytaniu ną- pominając do tych którzy ten tablice bývwać beda.

Nie bez przyczyny w tych piśmieniach świętych Pan Bóg sam (ktoby to sobie wważyć chciał) na nas wołać raczy / pobudzając nas prawie rozkazaniem swym świętym / abychmy załony tego / prawa jego / wstawienie przed naszymi oczyma mieli / A w żadnych innych piśmieniach się więcej nie obierali / iedno w tych które sam Pan Bóg prawie palcem swym napisawszy podać ie nam raczył: A Duch święty przez wstę Proroków y Apostolow świętych sam ie obwołać y opowiedzieć raczył. Słuszenie tedy każdy Krześciański człowiek w sętyłt inie piśmna Pogańskich abo iakich innych Doktorow w mniemyey wadze y siebie mieć musi / pomniac na te naprzedniysza piśm świętych zacność y załecenie / które od samego Pána Boga mamy / Ale ach niestety w iakiey dńis y nas powadze sa / y iako się w nich kochamy / znaczne to łonicznie fa rzeczy: Poyezymy do zacnych Ałdziej / do zacnych sęol / w czym mlodość Krześciańskich dziełat zaprawowana bywa / w iakich piśmieniach cwiżenie ich bywa / rychley w roku wyrzył w mlodziencia Krześciańskiego Owidyusza o nauce miłosci / Terencjusza / Marcialisa / Karulusa / Lucyanusa / Apulciusza / y inie / gdzie aż w iazyku Łacińskim cwiżenie być może / wśakoż więcej z nich mlodość Krześciańskich dziełat naurusona bywa / a gdzieś za nowotku to nąsze gliniáne naczyne iakimi nieprzyłoinymy srawami nauru / tudno aby wu łaciom przysędy onemi sprośnieni przywarami smierdziec nie miało / A wśakoż iż przyrodzenie nąsze z swey krowkości wrodzoney zawždy iest przyłoinniysze ku ziemi niż ku dobremu. Czynia nam zaprawde stomote Żydowie y Turcy / którzy wnet za mlodu dziełat sę swych w żadne inie piśmna nie wprawuio / iedno w ony które sobie oni wdele podania przodkow swych / a wdele mimiania swego za swiaste a zbawienne być rozumieja / Iako Żydowie którzy ni wżym innym z mlodych lat swych się nie cwiżea iedno w załonie Bożym / którzy chociaż o m Thalmudem swym ciegnać piśmna ku swey stronie załaniacia / a prze wykład Kabinow swych ku prawdywemu poznaniu tego przysc niemoga / wśakoż przedsie żadnego inego cwiżenia za mlodu dziełatom swym nie dawacia iedno załon Boży.

Ale żeby tu kto sobie tak rozumiec niechciał / iż ia w sętyłt piśmna onych Pogańskich Filozofow zganic chce / aby dla cwiżenia y ludzi Krześciańskich w używaniu być nie miały / tedy ia tu łoneżenie nie zabraniam niomu aby się cwiżycze niemial w naułach od ludzi onych zacnych tu pozostawionych / widzac dobrze iż piśmna niektórych chociaż sami Pogány byli / wśakoż przedsie możność Boża w onych meżoch moc swa okázowála / iako ten wśechmocny Pan w tym nazacnieyszym stworzeniu swuim w człowieku zawždy obraz Bostwa swego wkłazac raczył / że choc tego łaciom niż rzekł znałomosci nie mieli / a wždy przedsie piśnac o rzeczach przyrodzonych rozumy swymi prawie dotykali niebá / y tego Pána wśechmocnego którego nieznali / prawie iasnie w piśmieniach swych okázowali / iako Plato, Aristoteles, Seneca, Cicero, y innych wiele / którzy piśnac okázło porządne w cnotliwym życiu zachowania dosęby Krześciańcy być mieli / tak tam okázali powinność człowieka pożywego / iako stan swoy na świecie zachowac iest powinien. Tychci Autorow żaden kto rozum ma słuszenie poganic nie może / aby w piśmieniach ich ludzie Krześciańscy obierac się niemieli / gdyż y osobliwie obostrzenie rozumu y wielki pożytek z nich brać moga / y iasno pożywiec tu na świecie żyć máia.

A tak nie zabawiac dłuższa rzeczca brata Krześciańskiego / to maluczkie napominanie do niego przelożyc mi się zdáło / pokazuiac iaka iest zacność piśmna Bożego przed w sętyłtmi piśmniemi / y iako w nas Krześcian ma być wważone / A day to Panie Boże abychmy my odlożywszy na stronie Filozofia swiata tego / wnet za mlodu wprawowali się w Filozofia a w one wieczna mardrość Syna Bożego / która oto w tych tu swietych Księgach dosęć dostatecznie nam iest podána / a oprocz której każdy głupim y łalonym być musi / wedłuk swiadectwa Pána Apostola swiatego / który mardrość swiata tego łalenstwem nazywa w Bogá. Zaprawdeby nam miały zabrzniec w wśkich nąszych słowá one Boże / które sam Bostmi w sętyłt swemi do nas mowi / Niechay nie odchodza Księgi załonu tego od wst twoich / ale w nich bedzieł roznysłat we dnie y w noc / Allys tego sęregel y to w sętyłt czynil cokolwiek w nich iest napisano / tedy wyprostnieł drogę swa a rozumieł ia : Nie wychylayze się od słow załonu tego / ani na prawo ani na lewo / abys rozumial w sętyłt co czyni: Kwotoc tu zaprawde ale weszłowacie Pan káždego Krześciańskiego człowieka napominac raczył / káždec tu słowko przerazic musi serce wiernego / iaka pilnoscia / z iaką rostopnoscia / z iakim łaczeniem / z iakim wważeniem ma się obierac okolo czytania tych to piśm swietych / gdzie tu oto zamierzon iest kres káždemu / żeby się nazbyt ani na prawo ani na lewo

Wszystkie
nie ziemi obce
całey między po
kolenią Izraela
sfc.

Księgi Jozuego.

List. 130.

Kapit. 17.

1. Dział pokolenia Manassefowego. 2. Dział corok Salsaadowych. 13. Chananeyscyk dotdownitiam. 14. Osiadlosi przyesymow no synom Jozefowym.

1. **A**lże przyszedł dział pokolenia Manassefowego pierworodnego syna Jozefowego Machirowi pierworodnego Manassefowemu u cych Galaada / który był między walecznym / dostalomu

Im. 4. Mojs. 26. v. 30

2. * Porobim sie dostalo inem synom Manassefowem wedle domow ich synom Abiezer / synom Helek / y synom Leziel / synom Sychem / y synom Hefer / y synom Semida. A cie sa synowie Manassefowa syna Jozefowego między innymi wedle domow ich.

Im. 4. Mojs. 7. v. 1.

3. † Ale Salsaad syn Heferow / syn Galaada / syna Machirowego syna Manassefowe / miał synow jedno dziewu / ktorech imiona trsa. Manala / Noa / Hegla Melcha y Thersa

4. Ty przyskisi do Eleazara kapłana y do Jozuego syna Nunowego / tak że y do sfciaż / y tak mowily. Pan rozkazał Mojżeszowi / aby nam dal dziedziectwo w poszod braciey naszey / y thajze im oddal dziedziectwo w poszod braciey owaich / według rozkazania Pańskiego.

5. Y przypadly dziesic działow hd Manassefowa / oprocz ziemi Galaad y Basan ktore byly za Jordanem.

6. Abowiem corki Manassefowe / otrzymaly dziedziectwo między syny tego / a ziemia Galaad dosthala sie inim synom Manassefowym.

7. Y byla granica Manassefowa od Aser do Machimathath / ktore jest przeciwo Sychem / a idzie granica thaj po prawey stronie do mieszkaiacych w Eubrafue.

8. Y byla ziemia Thasua Manassefowa / ale Thasua thora jest przy granicy Manassefowej / byla synow Efraimowych.

9. A biez granica thaj do Poroktu Kana ku Poluoniu tegoz poroku / a miasta ty Efraimow sa między miastami Manassefowem / ale granica Manassefowa idzie od pulnocy onego poroku / a rozczysie y Morza

10. Strona od Poluonia byla Efra

imowa / a strona od Pulnocy Manassefowa / y rozganiza te i Morze / a w Aser zbiegala sie od Pulnocy / a w Isachar od Wschodu slonca.

11. A dostalo sie Manassefowi w Isachar / y w Aser / Berhsan z miasteczki tego / y z miasteczki tego / przytym mieszkaiacy w Dor z miasteczki ich / takze mieszkaiacy w Eubrafue z miasteczki ich / mieszkaiacy w Tanach z miasteczki ich / mieszkaiacy w Magedu y z miasteczki ich / trzy powiaty.

12. A niemogli synowie Manassefowi wypedzić z onych miast onych / o tam mieszkali ale mieszkali do chcial Chananeyscyk w oney ziemi.

13. Gor sie thedy zmacniali synowie Izraelscy / wozynli Chananeyscyk do holdownitiam a nie wygnali go.

14. A mowili synowie Jozefowi do Jozue rymy slowy. Przecis mi dal w dziedziectwo dsiad jeden / y dziedziectwo iedno / gdyem ia jest lud wielki / tak iż oż do tego czasu blagosławimie Pan.

15. Tedy rzekł Jozue. Jeslijes iest lud wielki / idzie do lasa / a tam sie osadz w ziemi Gerezyskiej / y Obzysmskiej / iesliż iest gora Efraim.

16. Ateremn opowiedzili synowie Jozefowi nie dosyc nam na tey gorze / y wozy zelazne sa w wsczech Chananeyscyk / w ktoryz mieszkaiacy w dolinach / y thobozy mieszkaiacy w Berhsan y w miasteczkach tego / takze y ci ktoryz mieszkaiacy w dolinie Jezrael.

17. Rzekł tedy Jozue do domu Jozefowego / toiest do Efraim y do Manasse rymy slowy. Jesli hetic ludem wielkim / a moc wasza iest wielka / a thaj nie przesthaniecie na iednem dziale.

18. Abowiem y thaj gora wasza bedzie y las ktory sobie wyrabacie / y bedziecie miec granice tego / bo wy przedzicie Chananeyscyk / a chocias iest mocny.

Kapit. 18.

1. Przybrecz postawiony w Eulo. 2. Jozue postawil ludzi thobozy by pobielili ziemie między imie sfcimiero pokolenie. 3. Ziemia opisana iest w sfciażach. 10. Y losem rozdzielona. 11. Dział Beniamitow.

X iij Tedy

herb oyczysty Radziwiła, drugi *Leliwa*, to jest herb babki z oycy; trzeci *Podkowa* macierzyński, czwarty *Ryby* herb babki z matki [wariant A; przyp. – S. S.-K.]. Na następny karcie napis zaraz dedykacji nie zgadza się co do rozkładu wierszy i przeniesienia sylab; ozdóbki drukarskie odmienne, w samej dedykacji niektóre wiersze w przeniesieniu sylab nie są jednostajne. Toż samo jest i na następny karcie gdzie się zaczyna przedmowa o pożytku pisma Ś. Litera bowiem początkowa odmienna i wiersze zwłaszcza pierwsze nierówne. Toż samo i na następnych kartach gdzie się zaczyna summa pisma świętego. Jednakże karty wszystkie co do większej liczby wierszy, a co do kustosów stronnic, zupełnie są zgodne. W textcie samej biblii nie postrzegłem nigdzie żadnej różnicy, lubo na różnych miejscach iak naytroskliwiy porównywałem. Lecz na końcu w rejestrze abecadłowym do téy biblii pod literami J, K, L, M, i t. d. aż do Z. [arkusz Bb TN; przyp. S. S.-K.] pierwsze te głoski widocznie są różne, w jednym bowiem egzemplarzu są szersze niż w drugim, z tąż też reszta wierszy tych krótsza wypada, a zatem i przeniesienie do następnego. Ostatnia także strona, z napisem roku i miejsca druku co do ozdóbek drukarskich i niektórych liter odmienna. W egzemplarzu gdzie jest tytuł z figurami [wariant A; przyp. S. S.-K.], napis jest: *Ty nayprzednieysze y nazacnieysze* i t. d. W drugim zaś [wariant B; przyp. S. S.-K.] tak: *Ty nayprzednieysze y nayzacnieysze*. Lecz z resztą całego odmiennego wyrazu nigdzie nie postrzegłem. Mimo tych widocznych odmian, nie co do rzeczy ale co do kształtu (wyiawszy herb wyżey opisany), dostrzeżonych w 6¹/₂ arkuszach na przodzie, a 3¹/₂ arkuszach na końcu, nie sądzę żeby to miały być dwie rozmaite edycye całkowitego dzieła. Lecz będzie to zapewne przedrukowanie samych tych wstępów i rejestrów które może osobno w drukarni odłożone, przypadkiem iakowym zaginęły.

Z owych dwu egzemplarzy do dnia dzisiejszego przetrwał niestety tylko jeden. Jest to *Biblia* wariantu A z sygnaturą Sd. 612.68 w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Co stało się z wariantem B Liceum Warszawskiego – nie wiadomo.

Karol Estreicher (senior) w tomie XIII *Bibliografii polskiej* (Kraków 1894, s. 16–17) na podstawie egzemplarzy Biblioteki Jagiellońskiej opisał trzy warianty BB różniące się według niego tylko kartą tytułową:

Są egzemplarze, w których do koła tytułu jest ramka poczwórna, a na odwrocie herb Radziwiłłów i wiersze. Inne egzemplarze kończą ostatnią kartę wierszami ułożonemi w klin i mają tytuł ozdobiony drzeworytami. Karty tytułowe dwojakiego rodzaju co do otoczenia ryciny. Zwykły tytuł ma w rycinie po jednej stronie Adama z Ewą pod jabłonią, po drugiej Chrystusa na krzyżu. Dołem trzy inne ryciny. Odmienny tytuł ma w przeryszie Bibl. Jagiell. Górą widać chrzest, bokami Chrystus ukrzyżowany i dwie niewiasty – po drugiej stronie Ewa podaje jabłko Adamowi. W obudwu odmianach tytułów, tenże herb i pod nim 24 rymowanych wierszy na cześć Radziwiła.

W nowszej literaturze brak istotnych przyczynków do kwestii wariantów BB. Powtarza się w nich ustalenia Estreichera² bądź kwestię wariantów pomija³. Jedynie M. Topolska (*Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław 1984, s. 88) wspomina o czterech wariantach BB, ale twierdzenie to niczym nie zostało poparte.

² R. Pietkiewicz, *Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego* (rozprawa doktorska), Wrocław 2002, s. 231 (<http://digital.fides.org.pl/Content/728/Pietkiewicz-Doktorat.pdf>).

³ I. Kwilecka, *Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung*, w: *Biblia Slavica*, Serie II: *Polnische Bibeln*, Band 2: *Brester Bibel 1563*, Teil 2: *Księgi Nowego Testamentu. Kommentare*, Paderborn etc. 2001, s. 1485–1660 (tu na s. 1497–1511: *Druck und Inhalt der Bibel*).

Wróćmy do wariantów wyróżnionych przez Estreichera. Na podstawie jego opisu w większości drukowanych katalogów poloników XVI w. przyjęto, że wariant A to egzemplarze, w których na karcie tytułowej z lewej strony znajduje się drzeworyt z Adamem i Ewą, z prawej Ukrzyżowanie, wariant B – na odwrót, równocześnie zakładając niesłusznie (o czym dalej), że egzemplarze bez karty tytułowej to wariant nieokreślony⁴. Jedyne w katalogu Biblioteki Jagiellońskiej jako wariant B opisano egzemplarz z kartą tytułową bez drzeworytów figuralnych (tytuł w poczwórnej ramce drzeworytniczej)⁵.

Bliższy ogląd egzemplarza Bibl. Jagiellońskiej z sygnaturą Cim. F. 8323⁶ pozwala na stwierdzenie, że przerys opisany przez Estreichera nie jest kopią rzeczywistej karty tytułowej, tylko wariacją rysownika opartą na motywach tej karty. U dołu przerysu znajdujemy notę: „Pisane przez Antoniego Hanna⁷ Ucznia Klasy IV Warszawskiego Liceum 1814 Roku”. Wynika z tego, że była to praca wykonana (najprawdopodobniej na polecenie Bentkowskiego) na podstawie egzemplarzy BB znajdujących się w bibliotece liceum, a te znane są nam przecież z dokładnego opisanie przez Bentkowskiego właśnie. O wariacie A pisał: „około tytułu są ryciny na drzewie wyobrażające Adama i Ewę, Chrystusa na krzyżu, zmartwychwstanie Chrystusa i t. d. **słowem też sama rycina która się znajduje w około tytułu nowego testamentu w obu exemplarzach** (podkr. S. S.-K.)”. Czyli wariant B z kartą tytułową z Adamem i Ewą z prawej strony nie istnieje. Rzeczywisty wariant B to egzemplarze z tytułem w poczwórnej ramce, tak jak egzemplarz opisany przez Feliksa Bentkowskiego czy znajdujący się w Bibl. Jagiellońskiej pod sygnaturą Cim. F. 8324.

Liczba zachowanych egzemplarzy wariantu B jest znikoma. Są to: wspomniany już wcześniej egzemplarz Biblioteki Jagiellońskiej oznaczony sygnaturą Cim. F. 8324⁸, dalej egzemplarze z Biblioteki Brytyjskiej w Londynie⁹, sygn. C.11.d.6, Biblioteki Narodowej Francji w Paryżu, sygn. Res-A-458¹⁰ oraz Rosyjskiej Biblioteki Państwowej w Moskwie, sygn.

⁴ Na przykład: *Katalog druków XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, opr. T. Komender i H. Mieczkowska, t. 2, cz. 1, Warszawa 1998, s. 313–315; *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVI*, oprac. M. Bohonos, Wrocław 1965, s. 51–52.

⁵ *Katalog poloników XVI wieku Biblioteki Jagiellońskiej*, red. M. Malicki, E. Zwiniogrodzka, t. 1, Kraków 1992, poz. 191.

⁶ Egzemplarz ze zbiorów Wincentego Krasieńskiego.

⁷ Antoni Hann (1796–1861), chemik i litograf, profesor Instytutu Politechnicznego w Warszawie.

⁸ Egzemplarz niekompletny, w TV brak k. *₃ oraz kart czystych: *₈ i Eeeee₄; w TN brak karty Aa₅ i czystej Bb₆.

⁹ Kompletny egzemplarz ze zbiorów Józefa Andrzeja Załuskiego (oznaczony przez właściciela sześcioma gwiazdkami – dzieło bardzo rzadkie).

¹⁰ Egzemplarz niekompletny: brak karty tytułowej oraz 6 kart spisu rzeczy (zachowana tylko pierwsza karta spisu: Aa₅).

MK VII-12497¹¹. Na szczególną uwagę zasługuje paryski egzemplarz BB. Wprawdzie brakuje mu karty tytułowej, ale jako jedyny ma na nowo złożony także drugi arkusz, oznaczony **. Tylko w dwu egzemplarzach wariantu B (krakowskim i londyńskim) zachował się pełny spis rzeczy. W obu ostatnie pięć kart spisu jest identyczne z wariantem A, a więc inaczej niż w zaginionym wariantcie B z Biblioteki Liceum Warszawskiego.

Wariant B *Biblii brzeskiej* różni się od wariantu A nie tylko kartą tytułową: na nowo złożone zostały dwa pierwsze arkusze sygnowane * oraz ** (il. 1). Wynika z tego, że warianty A i B można rozróżnić nie tylko według karty tytułowej, ale także, gdy w egzemplarzu zachowana jest którakolwiek z pierwszych siedmiu kart. Jako przykład może posłużyć BB z sygnaturą XVI.F.4017 z Biblioteki Ossolineum, opisana jako wariant nieokreślony¹², a która zaczyna się od karty *₇ należącej do wariantu A. Ale jeśli egzemplarz zaczyna się od k. **₁ wariantu A, ustalenie, czy egzemplarz był wariantem A lub B, nie jest możliwe – pierwszy arkusz mógł być wariantem A lub wariantem B (jak w egzemplarzach krakowskim i londyńskim, w których tylko arkusz * jest wariantem B, a arkusz ** wariantem A).

Karty wariantu B w odróżnieniu od kart wariantu A nie zostały wytłoczone w Brześciu. Ozdobniki (ramki, winietki, większość inicjałów, w tym otwierający dedykację dla króla ozdobny inicjał SA) użyte w wariantcie B są odmienne od zasobu użytego w wariantcie A i w ogóle od zasobu tłoczni brzeskiej. Ozdobniki odpowiadające wariantowi B odnajdujemy w dziełach pochodzących z czynnej w latach 1580–1611 wileńskiej drukarni Jan Karcana. Szczególnie charakterystyczna jest nieco asymetryczna winietka na odwrocie karty tytułowej wariantu B. Identyczną winietkę, lekko zniekształconą oraz uszkodzoną z lewej strony, znajdujemy na karcie †††₃ verso w dziele Jana Radwana *Radivilias*, wydrukowanym u Jana Karcana w 1588 r., a takąż winietkę nieuszkodzoną na karcie ††₄ verso w dziele Marcina Krowickiego *Apologia więtsza*, wydany tamże w 1584 r. A w tym ostatnim dziele znajdujemy prawie wszystkie ozdobniki (winietki, listewki, inicjały) użyte do druku kart wariantu B.

Wszystko więc wskazuje na to, że właśnie u Jana Karcana pod koniec lat osiemdziesiątych lub na początku lat dziewięćdziesiątych XVI w. wykonano dodruk dwu początkowych arkuszy BB, czyli kart wariantu B. Zamawiającym był najprawdopodobniej wileński zbór ewangelicko-reformowany, któremu Mikołaj Radziwiłł „Czarny” zapisał w testamencie cały pozostały nakład BB¹³. Można jeszcze dodać, że drzeworyt herbu Radziwiłłów w wariantcie B został przejęty przez Jana Karcana z wileńskiej drukarni

¹¹ Egzemplarz niekompletny: nietypowa karta tytułowa z tytułem: *Księgi Starego Testamentu*, k. *₂ wariantu A (obie karty z innego egzemplarza), brak arkusza ** oraz pięciu kart spisu rzeczy (zachowane k. Aa₅ i Aa₆), czyli do wariantu B należą tu karty *₃–*₇.

¹² *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonia wieku XVI*, s. 52.

¹³ U. Augustyniak, *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, wyd. 2, poprawione i rozszerzone, Warszawa 2014, s. 19.

Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, gdzie był użyty w Andrzeja Wolana *Oratio funebris in laudem... Nicolai Radivilii* wydanej w 1584 r.

Jeśli założyć optymistycznie, że zachował się co dziesiąty egzemplarz wariantu B, to i tak otrzymamy 50, jeśli co dwudziesty: 100 egzemplarzy, którym nie dostawało początkowych arkuszy. Pytanie, dlaczego tak się stało, pozostaje bez odpowiedzi, tym bardziej że od zakończenia druku BB we wrześniu 1563 r. do czasu przekazania pozostałego nakładu *Biblii* zborowi wileńskiemu po śmierci Mikołaja Radziwiłła minęło minimum półtora roku, a więc wystarczająco dużo czasu, aby nakład uzupełnić.

Skromny efekt poszukiwania wariantu B *Biblii brzeskiej* zaowocował za to odnalezieniem wariantu, który roboczo nazwałem wariantem C¹⁴. Unikatowy jego egzemplarz znajduje się w Muzeum im. Emeryka Hutten Czapskiego (Oddział Muzeum Narodowego w Krakowie). Wolumin, nieco zdefektowany, oznaczony jest sygnaturą MNK VIII–XVI.1437. Brakuje w nim kart: od *₁ do *₅, *₈ (czystej), **₁ oraz listów TV: 1, 38–41, 55, w TN brak spisu rzeczy (k. Aa₅–Bb₅). Zachowane karty wstępne *₆ i *₇ są zgodne z kartami wstępnymi wariantu A. Za to na nowo złożone zostały listy 1–132 TV (arkusze A–Y). Wariant C co do treści jest identyczny z wariantem A: każda stronica wariantu C zaczyna się i kończy jak jej pierwowzór z wariantu A. Różnice to: inne wykorzystanie inicjałów i ozdobników (choć oczywiście z tego samego zasobu; il. 2, 3), odmienne skracanie nagłówków, a także znacznie rzadsze używanie w wariacie C okrągłego r. Nadto są to różnice w dzieleniu wyrazów i użyciu znaku dzielenia, a także w ortografii (przykłady z listu 4: w wariacie A: sthało się, w wariacie C: stało się, grunth – grunt, sinowie – synowie, Japhet – Jafet). Te ostatnie różnice dowodzą, że karty wariantu C były składane przez innego zecera.

Karty wariantu C, szczególnie z arkusza A, odnajdujemy w różnych kombinacjach¹⁵ tak w egzemplarzach wariantu A, jak i wariantu B. Oto przykłady:

¹⁴ Przy okazji przeszukiwania katalogów stwierdziłem, że w niektórych bibliotekach BB nadal opisywana jest jako socyniańska. Wymienić tu można tak szacowne instytucje, jak: Biblioteka Brytyjska w Londynie, Biblioteka Uniwersytecka w Cambridge, Austriacka Biblioteka Narodowa w Wiedniu, Biblioteka Uniwersytetu Illinois w Urbana-Champaign czy Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu. U podstaw tej opinii leży fałszywy sylogizm: Pińczowianie = socynianie, Biblia pińczowska = Biblia socyniańska, a winnym jej utrwalenia jest Sylwiusz Wilhelm Ringeltaube, który w dziele *Gründliche Nachricht von Polnischen Bibeln* (Gdańsk 1744) poświęcił wiele miejsca na udowodnienie tezy o rzekomym antytrynitaryzmie przekładu pińczowskiego (s. 83–114 w rozdziale *Von denen polnischen Bibel-Übersetzungen derer Socinianer-Gemeinen, vor und nach ihrer oeffentlichen Absonderung von der Reformirten Kirchen in Pohlen und Litthauen*). Jak widać, fałszywe przekonanie o antytrynitaryzmie BB trwa, mimo że o jej zgodności z tradycyjną trynitologią i chrystologią napisano już mnóstwo rozpraw naukowych, począwszy od opublikowanego w 1865 r. szkicu Eduarda von Muralta (*Die Polnische Bibel von 1563, keine Sociniansche, „Neuer Anzeiger für Bibliographie und Bibliothekwissenschaft”, Jg. 1865, s. 178–182*), po najnowszy artykuł Rafała Marcina Leszczyńskiego z 2013 r. (*Biblia brzeska – ewangelicka czy antytrynitarzna?*, w: *Biblia brzeska, historia – język – teologia*, Łódź 2013, s. 55–104).

¹⁵ Listy 1–6 wariantu A łatwo odróżnić od listów wariantu C. W wariacie A nagłówki rozdziałów zapisano: *Kapitula*, w wariacie C: *Kapitu*.

- w BB z Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi (sygn. 102319)¹⁶ oraz z Wirtemberskiej Biblioteki Krajowej w Stuttgarcie (sygn. Bb poln. 156301)¹⁷ z wariantu C pochodzi cały arkusz A (listy 1–6),
- w BB z Biblioteki Uniwersyteckiej w Odessie (sygn. Воронцов/13695)¹⁸ z wariantu C pochodzą listy 1, 2, 5, 6. Wprawdzie w egzemplarzu tym brak listu 3, a list 4 jest poważnie uszkodzony, ale jego zachowany fragment z całą pewnością należy do wariantu A (tym samym prawdopodobnie i paralelny list 3). Ciekawostką jest, że rękopiśmienne uzupełnienia listów 3 i 4 zostały dokonane w oparciu o wariant C,
- w egzemplarzu z Biblioteki Jagiellońskiej (sygn. Cim. F. 8324, wariant B) z wariantu C pochodzą listy 1 i 6,
- w egz. z Biblioteki Brytyjskiej w Londynie (sygn. C.11.d.6, wariant B) tylko list 1,
- w BB z Austriackiej Biblioteki Narodowej (sygn. 4.C.9.)¹⁹ karty arkusza A. Zdarzają się też egzemplarze wariantu A, w których znajdujemy inne arkusze lub karty wariantu C:
 - w egz. Biblioteki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (sygn. XVI. 1868) do wariantu C należą arkusze D i E (listy 19–30),
 - w egz. Biblioteki Uniwersyteckiej w Manchester (The John Rylands Library, sygn. 19175) karty arkuszy E i F,
 - we wspomnianym egzemplarzu z Wirtemberskiej Biblioteki Krajowej do wariantu C (obok arkusza A) należy też arkusz F (listy 31–36),
 - w egz. Biblioteki Uniwersyteckiej w Cambridge (Bible Society, sygn. BSS.232.B63)²⁰ karty arkusza P,
 - w egz. Biblioteki Ukraińskiej Akademii Nauk im. W. Stefanyka we Lwowie (sygn. CT-IV 5865)²¹ karty K₃, K₄ (listy 57, 58), P₃, P₄ (listy 87, 88), arkusz Q (listy 91–96).

¹⁶ Egzemplarz niekompletny, brak w nim karty tytułowej i listu 1.

¹⁷ Kompletny egzemplarz z księgozbioru kolekcjonera *Biblia*, pastora kopenhaskiego Josiasa Lorecka. Egzemplarz ten był podstawą reprintu BB w serii *Biblia Slavica*, Paderborn et c. 2001.

¹⁸ Egzemplarz pochodzi z biblioteki Juliana Ursyna Niemcewicza, zakupiony został do zbiorów Woroncowych w Berlinie w 1869 r. Jest to zapewne jeden z dwu egzemplarzy BB z księgozbioru Niemcewicza wystawionego na licytację w Poznaniu w 1833 r. (*Katalog książek w różnych językach w drodze publicznej licytacji sprzedawać się mających w Poznaniu dnia 1. lipca i następnym 1833 roku*, Poznań 1833, s. 42).

¹⁹ Jest to egzemplarz przesłany w sierpniu 1564 r. cesarzowi Maksymilianowi II przez Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” (I. Kwilecka, *Z dziejów przekładu pierwszej polskiej Biblii protestanckiej*, w: *Nowy Testament w dziejach i kulturze Europy*, Zielona Góra 2001, s. 149). Na wyklejce górnej okładki egzemplarza znajduje się zapiska donacyjna Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” następującej treści: „Sacrat[is]mae M[ajestati] Regiae Maximiliano/ Divina favente Clementia: Romanorum/ Vngariae, Bohemiae etc Regi etc etc/ D[omi]no D[omi]no et D[omi]no suo Longe Cle-/ mentissimo Nicolaus Radzywyl etc. deditissime/ observa[n]tiae necno[n] fidei et perpetuae Ser-/ vitutis ergo D D: [dono dedit].

²⁰ Egzemplarz z Biblioteki oo. Kamedułów w Wigrach.

²¹ Egzemplarz ze zbiorów Gwalberta Pawlikowskiego.

Jeśli bliżej przyjrzymy się arkuszom wariantu C, zauważyć możemy, że arkusz A różni się od pozostałych. Inicjały „K” użyte w słowie „Kapitu” w arkuszu A są w idealnym stanie, w pozostałych arkuszach wariantu bardzo zniszczone, czyli arkusz A wariantu C był złamany i drukowany w początkowej fazie tłoczenia BB, arkusze B–Y zdecydowanie później, być może po wydrukowaniu całego nakładu. Widoczne znamiona zużycia inicjałów można już dostrzec na wielu kartach *Nowego Testamentu*, czyli karty wariantu C mogły być dodrukowane przed jego (TN) złożeniem. Nie wiemy, jakie okoliczności zdecydowały o dodrukowaniu arkuszy wariantu C. Być może w odniesieniu do arkuszy B–Y to wynik niedociągnięć organizacyjnych, które ujawniła dopiero inwentaryzacja wykonana przed przystąpieniem do kompletowania nakładu. Bez względu na przyczyny i sekwencję tłoczenia arkusze wariantu C stanowią dodruk, którym uzupełniano braki w trakcie kompletowania nakładu BB. Potwierdza to egzemplarz BB przesłany do Wiednia w sierpniu 1564 r., zawierający karty arkusza A wariantu C. Dlatego też wydaje się, że lepiej zrezygnować z roboczego określenia „wariant C” na rzecz określenia „dodruk A I” (w odniesieniu do arkusza A) i „dodruk A II” (w odniesieniu do arkuszy B–Y). W ten sposób o wiele prościej można opisać poszczególne egzemplarze BB, zachowując przejrzysty podział na wariant A i B, tym bardziej że, jak nadmieniałem wyżej, karty wariantu B w odróżnieniu od kart wariantu A i dodruków A nie zostały wytłoczone w Brześciu.

Należy jeszcze wspomnieć o różnicach w składzie między niektórymi kartami wariantu A. Znajdujemy egzemplarze BB, w których list 1 TV nosi nagłówek: *Pirwsze Księgi Moizesowe* (na przykład egz. z Biblioteki PAU i PAN w Krakowie, sygn. 4048 St. dr., czy z Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, sygn. 50 IV) albo (najczęściej) z nagłówkiem: *Pierwsze Księgi Moizesowe*²²; list 4 TV występuje w czterech odmianach (nie licząc dodruku A I): z błędną sygnaturą Aiii (najczęściej) lub sygnaturą poprawną A iiii (egz. Muzeum Narodowego w Krakowie, sygn. MNK VIII–XVI.1) i jeszcze z sygnaturami niepełnymi: iii (egz. Rosyjskiej Biblioteki Państwowej, sygn. MK VII-12496) lub iiii (egz. Biblioteki Uniwersytetu Jana Pawła II w Krakowie, sygn. st. dr. 159); oznaczenie listu 6 wydrukowane jest z reguły na marginesie karty, a w egz. Biblioteki Raczyńskich (sygn. 50 IV) nad szpaltą; i tak dalej, i tak dalej. Błędny kustosz *dały mu*, zamiast poprawnego *dał iemu* znajdujemy tylko na liście 31 verso w egz. Biblioteki PAN w Kórniku (sygn. Cim. F. 4057²³), w ostatnim wierszu listu 27 w niektórych egzemplarzach zamiast „głosem” jest „łosem” (Wilno, Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich, sygn. L-16/2-24, Biblioteka im. Stefanyka we Lwowie, sygn. CT-IV 5865). Wynika z tego, że w trakcie

²² Por. M. Borecki, *Kształtowanie się normy językowej w drukach polskich XVI wieku (na przykładzie oboczności typu „pirwszy/pierwszy”)*, Wrocław 1974, s. 224.

²³ Egzemplarz ze zbiorów Tytusa Działyńskiego.

druku korygowano drobne błędy składu, nie usuwając jednak wcześniej wyprasowanych arkuszy²⁴. To samo dotyczy pomyłek w foliacji. Pomyłki te występują w kilkunastu miejscach TV. Niektóre z nich korygowano (nie zawsze właściwie) w trakcie druku, pozostawiając oczywiście arkusze bez poprawek²⁵. Ponieważ arkuszy z niepoprawną i poprawną numeracją jest sporo, niewiele jest egzemplarzy TV o identycznej foliacji. Natomiast w TN są tylko dwie pomyłki foliacji: dwa razy wybity numer 23 oraz opuszczony numer 84. Te dwa błędy występują we wszystkich egzemplarzach TN.

Nieco odmiennie zagadnienie to karty tytułowe TV. Obok kart wariantu A i wariantu B znamy kilka odbić odmiennych, które można podzielić na dwie grupy: drukowane w Brześciu w 1563 r., drukowane w innych tłoczniach po 1563 r.

Karty drukowane w Brześciu w roku 1563:

- w egzemplarzu Rosyjskiej Biblioteki Państwowej z sygn. MK VII-12497 znajduje się karta z tytułem: *Księgi Starego Testamentu*, wierne odbicie karty tytułowej *Nowego Testamentu*. Verso tej karty jest czyste, czyli należy ją uznać raczej za kartę śródtytułową, która miała poprzedzać bezpośrednio *Pierwsze Księgi Mojżeszowe*. Trudno powiedzieć, jaki był cel tego odstępstwa, może specjalne zamówienie klienta. Zużycie winietek (pod tekstem tytułu) wskazuje, że odbicie to powstało pod koniec procesu produkcyjnego *Biblii*.

Karty drukowane po roku 1563:

- Egzemplarz BB z Biblioteki UAN im. W. Stefanyka we Lwowie (sygn. CT-IV 81268)²⁶ poprzedzony jest dwiema kartami tytułowymi: kolorowaną kartą wariantu A oraz nietypową, bez żadnych ozdobników.
- Egzemplarz BB z Muzeum Narodowego w Krakowie (Muzeum im. Emeryka Hutten Czapskiego, sygn. MNK VIII-XVI.3) ma kartę tytułową spreparowaną z karty tytułowej *Nowego Testamentu* oraz z karty, której skład tytułu wzorowany był na składzie pierwotnego tytułu BB.

Nie udało się ustalić, w których drukarniach wykonano te odbicia. Można jedynie przypuszczać, że oba były wytłoczone, podobnie jak karta tytułowa wariantu B, na zamówienie zboru wileńskiego.

²⁴ R. Pietkiewicz, dz. cyt., s. 231, pisze: „Badając egz. do celów niniejszej pracy, zauważono jeszcze jedną różnicę w druku: istnieją egz., które w wykazie ksiąg biblijnych (k. *8v) [sic, winno być: k. *7v; przyp. – S. S.-K.] mają Est umieszczoną między Ne a Ps – np. w Wr BU 437427, gdzie jeden z czytelników ręcznie poprawił ten błąd. W innych egz. (np. Wa BU Sd. 612.65) Est jest prawidłowo wydrukowana między Rt a 1 Sm.” W rzeczywistości w egzemplarzu Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego (podobnie jak w warszawskim i wszystkich innych) Ester jest **nieprawidłowo** między Ruth i 1. Samuelowe, a czytelnik zaznaczył, że właściwie Ester mieści się między Nehemiasz i Job. Ten błąd w Porządku powielony został także w wariacie B”.

²⁵ Przykłady: karty Cc₄, Cc₅, Cc₆, Dd₁ są oznaczone numerami 154, 154, 155, 157 lub poprawnie: 154, 155, 156, 157, karta Dd₄ nosi numer 159 lub poprawny 160, karta Ddd₄: 288 lub poprawny 298 itd. W niektórych egzemplarzach mylną foliację listów 111–113 poprawiono, naklejając właściwe numery: 110–112 (na przykład egz. Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, sygn.Sd. 612.65, Sd. 612.68).

²⁶ Egzemplarz ze zbiorów Germana Hołowińskiego.

- W egzemplarzu Biblioteki PAU i PAN w Krakowie (sygn. 4048 St. dr.) oraz Biblioteki Polskiej w Paryżu (sygn. FA 2111 IV) karty tytułowe są kopiami wykonanymi pod koniec XIX w. Być może obie wyszły spod ręki Władysława Bartynowskiego. Ten znany numizmatyk i bibliofil zajmował się także autografowaniem i litografowaniem kart tytułowych (a także większych fragmentów) starych druków. Wydany przez Bartynowskiego w 1895 r. *Katalog tytułów i kart z dzieł dawnych polskich oryginalnych i faksymilowanych które w celu kompletowania księzek rzadkich a uszkodzonych nabywać można* obejmuje spis aż 617 druków, do których można było zakupić, między innymi, kopie kart tytułowych. W spisie pod nrem 31 znajdujemy: „Biblia (Radziwiłłowska). Brześć 1563. / fol. Tyt. fdr. [Tytuł – fotolitografia] 2.50 [złotych reńskich]. / Rejestr. k. Bb5. agr. [autografia] 1.20 [złotych reńskich]”.

Przy okazji można wspomnieć o kartach tytułowych BB spreparowanych z wykorzystaniem oryginalnych kart tytułowych TN. W spreparowane tytuły, obok wspomnianego wyżej egzemplarza z Muzeum Narodowego w Krakowie (sygn. MNK VIII-XVI.3), zaopatrzone są też egzemplarze z Książnicy Cieszyńskiej, sygn. CL 1116 IV i BD 4357 IV, Biblioteki UAN im. W. Stefanyka we Lwowie, sygn. CT-IV 5865 oraz Biblioteki Narodowej Ukrainy im. W. Wernadskiego w Kijowie, sygn. In. 4513. Karty te to najprawdopodobniej efekt zabiegów antykwariuszy, mający na celu podwyższenie ceny zdefektowanych egzemplarzy BB²⁷.

W przypadku niektórych egzemplarzy można domniemywać celowe zatarcie ewangelickiego pochodzenia przekładu. Tak mogło być w przypadku kijowskiego egzemplarza BB (sygn. In. 4513): pozbawiony jest on kart wstępnych, a kartę tytułową spreparowano na wzór frontyśpisu *Biblii* Jakuba Wujka. Do tej grupy należy z pewnością zaliczyć BB z Książnicy Cieszyńskiej (sygn. CL 1116 IV): oryginalne karty wstępne zastąpiono w niej rękopiśmiennymi kartami wstępnymi skopiowanymi z *Biblii Leopoldy*²⁸.

²⁷ Innym sposobem preparowania było łączenie zdefektowanych egzemplarzy BB. Na przykład George John, Earl Spencer wyłożył 100 gwinei na zakup dwu niekompletnych BB, z których złożono jeden pełny egzemplarz (Dibdin Th. F., *Bibliotheca Spenceriana or a Descriptive Catalogue of the Books Printed in the Fifteenth Century, and of Many Valuable First Editions, in the Library of George John Earl Spencer*, Vol. I, London 1814, s. 89). Egzemplarz ten znajduje się obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej w Manchesterze (sygn. 19175).

²⁸ Część rękopiśmienna, obejmująca początek TV do listu 3 włącznie oraz listy 141–143 TN, przedstawia się, jak następuje: tytuł odtworzony wiernie; pod wierszem na odwrocie tytułu dopisane nazwisko Cypriana Bazylaka, dalej niewielki fragment dedykacji dla króla Zygmunta Augusta (z „obcymi”: nagłówkiem i pierwszymi wersami). Następnie zamiast przedmowy *O Pożytku Pisma świętego..., Summy..., Porządku..., Napominania... i Tablicy* idą karty wiernie skopiowane z *Biblii Leopoldy: Summa wszystkiego Pisma świętego, Starego y Nowego Zakonu..., Przemowa Świętego Hieronima na Pięcioro Ksiąg Moizeszowych, List Świętego Hieronima który pisał do Paulina Kapłana...* Nadto listy 1–3 TV i końcowe listy TN (141–143) uzupełniono w oparciu o tekst *Biblii gdańskiej*.

Na marginesie, opinie Ireny Kwileckiej i Rafała Leszczyńskiego o częstych praktykach zacierania ewangelickiego charakteru BB²⁹ nie wydają się w pełni uzasadnione. Fakt istnienia sporej liczby egzemplarzy BB bez początku i końca to wynik wielowiekowej destrukcji, zjawiska odnoszącego się w równym stopniu do wszystkich druków, bez względu na konfesję w nich reprezentowaną. Na przykład: spośród pięciu egzemplarzy *Biblii* Jakuba Wujka znajdujących się w Bibliotece Jagiellońskiej żaden nie ma frontotypisu, tylko w jednym zachowana jest oryginalna karta tytułowa (sygn. Cim. F. 8310), a jeden egzemplarz (sygn. Cim. F. 8690) to bardziej destrukcyjny niż defektywny. Wreszcie nie można wykluczyć, że po wyczerpaniu wariantu B zbór wileński (właściciel nakładu po śmierci Mikołaja Radziwiłła) wprowadził do obiegu egzemplarze *Biblii* bez kart wstępnych, czyli zaczynające się od *Pierwszych Ksiąg Mojżeszowych*.

Podsumowując: podstawowy skład BB był uzupełniany dodrukami. Obecnie możemy wyróżnić cztery dodruki:

- arkusza A TV (dodruk A I) wykonany w Brześciu w 1563 r.
- arkuszy B–Y TV (dodruk A II) także wykonany w Brześciu w 1563 r.
- arkuszy * oraz ** TV (wariant B) wykonany u Jana Karcana w Wilnie pod koniec XVI w.
- arkusza Bb TN, co do którego można przypuszczać, że też wykonano go u Jana Karcana (z opisu Bentkowskiego wynika, że na dodrukowanych kartach spisu rzeczy użyto odmiennych inicjałów niż w składzie podstawowym)³¹. Nadto kilka dodruków samych kart tytułowych, z któ-

²⁹ I. Kwilecka, *Biblia Leopoldy i Biblia brzeska. Tradycja a nowoczesność przekładu, w: Biblie staropolskie. Teksty wykładów wygłoszonych na sympozjum naukowym zorganizowanym przez Komisję Sławistyczną Oddziału Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu 28 października 2002 roku*, red. I. Kwilecka, Poznań 2003, s. 37; też, *Biblia brzeska, jej dzieje i znaczenie*, „Nauka” 2006, nr 3, s. 119; R.A. Leszczyński, *Biblia brzeska – następne pokolenia*, w: *Biblia brzeska: historia – język – teologia. Materiały z konferencji we Wrocławiu 8 czerwca 2013 roku*, red. R.M. Leszczyński, Łódź 2013, s. 109–110.

³⁰ Trzeba za to dodać, że w dość licznych bibliotekach klasztornych przechowywano BB, i to z reguły w bardzo dobrym stanie. Jako przykłady można podać biblioteki: kamedułów w Wigrach (obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej w Cambridge), jezuitów w Wilnie (dwa egzemplarze, zaginione; por. M.B. Topolska, *Biblioteki w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1983, z. 20, s. 159), bernardynów w Kalwarii Zebrzydowskiej (zaginione). O tym ostatnim pisał do Józefa Ossolińskiego Samuel Bogumił Linde z Krakowa 25 VIII 1799 r.: „Przeonegdaj wycieczkę zrobiłem na Kalwaryą, gdzie u dumnych bernardynów... widział: Biblię Radziwiłłowską całuteńką...; ale też tylko widziałem, bo tam ni perswazje, ni pieniądze, ani zamiany, ani rewersa, ani pogroźki nic nie pomogą, chyba ich za łeb wziąć trzeba, a mnichy tłuste i spaśne, a ja chudy” (*Korespondencja Józefa Maksymiliana Ossolińskiego*, zebr. i opr. W. Jabłońska, Wrocław 1975, s. 104).

³¹ Niestety, nie udało się odnaleźć żadnego egzemplarza z nietypowym kolofonem opisanym przez Bentkowskiego. Jedyne jego ślad: opis BB z Biblioteki Christ Church College w Oxfordzie, „Colophon (volume 3): „Ty najprzedniejsze y najzacnieysze Księgi, dla ćwiczenia w zakonach Bożych,...”, okazał się tropem fałszywym. W rzeczywistości i ten kolofon jest odmianą podstawową, z zapisem „nazacnieysze”.

rych jeden wykonano w Brześciu, pozostałe w nieznanymi tłoczniami z początkiem XVII (jeden) i w XIX w. (dwa).

W bibliotekach publicznych, muzealnych, seminaryjnych, klasztornych i zborowych Europy i Ameryki znajduje się 135 egzemplarzy *Biblii brzeskiej*, z czego jedna trzecia to egzemplarze kompletne lub z niewielkimi ubytkami. Bliżej nieznaną liczbą egzemplarzy jest też w rękach prywatnych. Trzeba więc w pełni zgodzić się ze zdaniem J. Kwileckiej, że BB należy do najlepiej zachowanych starodruków polskich XVI w.³² Liczba zachowanych egzemplarzy BB zmusza też do zweryfikowania poglądów w kwestii wysokości nakładu dzieła. Trudno zgodzić się z przypuszczeniem o nakładzie w wysokości 300³³ czy nawet 500 egzemplarzy³⁴. Najbardziej prawdopodobny nakład to 1000 egzemplarzy. A to pokazuje też, z jakim rozmachem zaplanował całe przedsięwzięcie Mikołaj Radziwiłł „Czarny” – zapewne jego intencją było zaopatrzenie w *Pismo święte* każdego zboru kalwińskiego nie tylko na Litwie, ale i w Koronie.

Wprawdzie mit o wielkiej rzadkości BB³⁵ należy odesłać do lamusa, ale unikatowe, bezsprzecznie, są druki wariantu B. Jak już nadmieniałem wyżej, znanych jest tylko pięć egzemplarzy tego wariantu, w tym tylko jeden kompletny, a jeden zaginiony. Do rzadkości należą też egzemplarze BB z arkuszami dodruku A – do tej pory odnaleziono ich tylko 11 (w tym dwa egzemplarze wariantu B).

Jak widać z załączonego wykazu zachowanych egzemplarzy BB, w miarę szczegółowo udało się obejrzeć 60, pobieżnie (lub bardzo pobieżnie) następnych 70, do kilku nie udało się dotrzeć. Można więc spodziewać się, że BB kryje jeszcze niejedną osobliwość typograficzną czekającą na odkrycie³⁶. Może przed kolejną okrągłą (mniej lub bardziej) rocznicą wydania BB uda

³² I. Kwilecka, *Biblia Leopoldy i Biblia brzeska...*, s. 37; też, *Biblia brzeska, jej dzieje i znaczenie*, s. 119.

³³ W. Benedyktowicz, *Z dziejów edycji Biblii brzeskiej (W 400 rocznicę jej wydania)*, „Pielgrzym Polski” 1963, nr 9, s. 85; I. Kwilecka, *Z dziejów przekładu...*, s. 148.

³⁴ M., Topolska, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław 1984, s. 88.

³⁵ Wiadomość o rzekomym wykupieniu i spaleniu nakładu BB pojawiła się już w 1620 r. Zamieścił ją Adam Melchior w zyciorysie Henryka Strobanda (*Vitae Germanorum Iureconsultorum et Politicorum*, Heidelberg 1620, s. 411–412) i od tego czasu jest ona systematycznie powielana. Ale przypisania tego aktu Mikołajowi Krzysztofowi Radziwiłłowi „Sierotce” (synowi Mikołaja „Czarnego”) dokonał dopiero Kasper Niesiecki (*Korona polska...*, Lwów 1740, s. 832). Być może legenda powstała na kanwie rzeczywistych wydarzeń, które miały miejsce w Wilnie w 1581 r., kiedy to brat Mikołaja Krzysztofa, biskup wileński Jerzy Radziwiłł polecił publicznie spalić książki różnowiercze (por. M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław 1973, s. 82–83). Wiadomość o tych wydarzeniach przytacza także Niesiecki (dz. cyt., s. 830), ale w przeciwieństwie do wiadomości zawartej w nocie o „Sierotce” wypadki z 1581 r. są potwierdzone źródłowo (akt spalenia ksiąg został potępiony przez Stefana Batorego). Jak wskazuje liczba zachowanych egzemplarzy, jeśli wśród spalonych w 1581 r. ksiąg była BB, to mogło to być kilka, najwyżej kilkanaście woluminów.

³⁶ Na przykład: nie można wykluczyć, że dodruk A II wykraczał poza arkusz Y (nasza wiedza w tym zakresie opiera się wyłącznie na jednym egzemplarzu BB).

się sporządzić katalog szczegółowo opisujący wszystkie dostępne egzemplarze tego wspaniałego zabytku kultury staropolskiej.

Na zakończenie pragnę podziękować tym, dzięki którym cierpliwości i bezinteresownej pomocy udało mi się zgromadzić materiały opisowe i fotograficzne, niezastąpione przy pracy nad tematem wariantów BB. Szczególne podziękowania należą się: paniom Agnieszce Perzanowskiej i Iwonie Długopolskiej z Muzeum Narodowego w Krakowie, a także paniom, które na moją prośbę przeglądały egzemplarze BB w poszukiwaniu arkuszy dodruków: Alinie Baran z Krakowa, Irynie Ciborowskiej-Rymarowicz z Kijowa, Rimie Dirsytė z Wilna, Irynie Kaczur ze Lwowa, Irinie Karpowej z Moskwy, Daivie Narbutiene z Wilna, Violecie Paunksnytė-Gailiūnienė z Birż i Elisabeth Walle z Paryża, wreszcie osobom, które wskazały mi nieodnotowane w katalogach i literaturze egzemplarze Biblii: Snieguolė Kubiliūtė i Violecie Paunksnytė-Gailiūnienė z Birż, Jolancie Sztuchlik i Marcinowi Gabriśsiowi z Cieszyna, Alinie Baran i Lilii Kowkiel z Krakowa oraz Paulinie Miś i Krzysztofowi Bandole-Skierskiemu z Warszawy.

Wykaz egzemplarzy *Biblii brzeskiej* z podziałem na warianty

Wariant A

(egzemplarze sprawdzone, bez arkuszy dodruku A)

Czechy

Czeski Cieszyn

Muzeum Těšínska

H 17940

Litwa

Birże

Muzeum Krajoznawcze „Sela”

BKM GEK-14318

BKM GEK-8806 (zaczyna się od k. *3)

Wilno

Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich

L-16/2-24 a

Polska

Cieszyn

Biblioteka i Archiwum im. Tschammera

Depozyt Synodu Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie

Bez sygnatury

Książnica Cieszyńska

BD 4357 IV (zaczyna się od k. **2, zachowana k. *2, k. tyt. spreparowana)

Katowice

Biblioteka Śląska

225010 IV (zaczyna się od k. *7, zachowana karta *2)

Kórnik

Biblioteka Kórnicka PAN

Cim. F. 4057

TV: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=2752&from=FBC>

TN: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=2746&from=FBC>

Kraków

Biblioteka Jagiellońska

Cim. F.8323 (zaczyna się od k. *2)

Cim. F.8706 (zaczyna się od k. *3)

Biblioteka Muzeum Narodowego

XVI.1

<http://mbc.malopolska.pl/dlibra/doccontent?id=83322&from=FBC>

XVI.3 (zaczyna się od k. *2, k. tyt. spreparowana)

Biblioteka Uniwersytetu Papieskiego

st. dr. 159

Biblioteka XX. Czartoryskich

Cim. 1686 III

Lublin

Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego

XVI. 1766

Poznań

Biblioteka Raczyńskich

IV.K.c.16

50 IV

Rzeszów

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna

ST-1170

<http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/doccontent?id=5722&from=FBC>

Warszawa

Biblioteka Narodowa

F.XVI.294

F.XVI.296

F.XVI.969 (zaczyna się od k. *2, brak listów 1-6)

Biblioteka Seminarium Metropolitalnego Archidiecezji Warszawskiej

A. 26. 2 (50506)

Biblioteka Synodu Kościoła Ewangelicko-Reformowanego

bez sygn.

Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego

Sd. 612.64 (zaczyna się od k. *2)

Sd. 612.65

Sd. 612.68

Wrocław

Biblioteka Uniwersytecka
437427

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich

XVI. F. 4013

XVI. F. 4014

XVI. F. 4015

<http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=8401&from=FBC>

XVI. F. 4016

<http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=7886&from=FBC>

XVI. F. 4017 (zaczyna się od k. *7)

<http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=7976&from=FBC>

Ukraina

Kijów

Biblioteka Narodowa Ukrainy
In. 338

Lwów

Biblioteka Ukrainńskiej Akademii Nauk im. W. Stefanyka
CT-IV 81268

Wariant A z arkuszami dodruku A

(egzemplarze sprawdzone dokładnie oznaczono *,
w nawiasach podano arkusze dodruku; egzemplarze bez gwiazdki
sprawdzono wrywkowo)

Austria

Wiedeń

Austriacka Biblioteka Narodowa
4.C.9. (karty arkusza A)

Polska

Kraków

Biblioteka Muzeum Narodowego
*XVI.1473 (zaczyna się od k. *6, arkusze A-Y)

Lublin

Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
*XVI. 1868 (arkusze D i E)

Łódź

Biblioteka Uniwersytecka
102319 (zaczyna się od k. *2, arkusz A)

Niemcy

Stuttgart

Württembergische Landesbibliothek
*Bb poln. 156301 (arkusze A i F)

Ukraina

Lwów

Biblioteka Ukraińskiej Akademii Nauk im. W. Stefanyka
*CT-IV 5865 (zaczyna się od k. *2, **karty K₃, K₄, P₃, P₄, arkusz Q**)

Odessa

Biblioteka Naukowa Uniwersytetu im. Miecznikowa
Воронцов / 13695 (zaczyna się od k. **1 wariantu A, brak l. 3, **listy 1, 2, 5, 6 z dodruku**)
Wariant nieokreślony (bez arkusza *) z kartami dodruku A

Wielka Brytania

Cambridge

Biblioteka Uniwersytecka (Bible Society)
BSS.232.B63 (**karty arkusza P**)

Manchester

Biblioteka Uniwersytecka (The John Rylands Library)
19175 (**karty arkuszy E i F**)

Wariant A

(egzemplarze niesprawdzone na okoliczność dodruku)

Francja

Paryż

Biblioteka Polska
FA 2111 IV (zaczyna się od k. *2, karta tyt.: druk XIX w.)

Litwa

Wilno

Biblioteka Uniwersytecka
II 2286

Muzeum Narodowe
R-565 (zaczyna się od k*3)

Muzeum Sztuki
Depozyt Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Birżach
bez sygnatury (zaczyna się od k. *2)

Niemcy

Drezno

Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek
S.B.6

Greifswald

Biblioteka Uniwersytecka
543/Fa 767 2° (defekt)

Rostock

Biblioteka Uniwersytecka
Fb-111

Wolfenbüttel

Herzog-August-Bibliothek
Bibel-S. 2° 209

Polska

Gdańsk

Biblioteka PAN
HD 15108 20

Katowice

Parafia Ewangelicko-Augsburska
bez sygn. (zaczyna się od k. *2)

Lubiń

Biblioteka Benedyktynów
XVI/1 (egz. z biblioteki Edmunda Radziwiłła OSB)

Nieborów

Muzeum w Nieborowie i Arkadii
281 (zaczyna się od k. *2)

Olsztyn

Muzeum Warmii i Mazur
st. dr. 113 (zaczyna się od k. *4)

Poznań

Biblioteka Uniwersytecka
114 828 IV
SD 916 IV

Toruń

Biblioteka UMK
Pol.6.IV.9 (egz. Biblioteki Uniwersyteckiej w Królewcu, z donacji Bogusława Radziwiłła)

Żychlin

Parafia Ewangelicko-Reformowana
bez sygn. (zaczyna się od k. *2)

Rosja

Moskwa

Rosyjska Biblioteka Państwowa
MK VII-12 496, Inv. 22753
MK VII-12 498, Inv. 9869 (zaczyna się od k. *4)
XVI-401

Petersburg

Archiwum Rosyjskiej Marynarki Wojennej
Ф. 9 Дубасов, No 1496
Bibl. Rosyjskiej Akademii Nauk
2187. f.max./2152
Rosyjska Biblioteka Narodowa
17a.14.1.19
PшF/319

Stany Zjednoczone Ameryki

Nowy Jork

The New York Public Library

KB+++ 1563

San Marino, California

The Huntington Library, Art Collections, and Botanical Gardens

32901

Yale

Biblioteka Uniwersytecka

1987 Folio 7

Wielka Brytania

Cambridge

Biblioteka Uniwersytecka

Young 56

Oxford

Bodleian Library

Auct. V 3.15

Lib.Polon. E 132

Christ Church – Main Library

NA.2.4, 2.5, 2.6 (w 3 woluminach)

Wariant B

Kraków

Biblioteka Jagiellońska

Cim. 8324 (**arkusz * z wariantu B, arkusz ** z wariantu A, listy 1, 6 z dodruku A**)

<http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=230789&from=FBC>

<http://polona.pl/item/11638206/o/>

Londyn

British Library

C.11.d.6 (**arkusz * z wariantu B, arkusz ** z wariantu A, list 1 z dodruku A, egz. sprawdzony na okoliczność dodruku A tylko do l. 8**)

Moskwa

Rosyjska Biblioteka Państwowa

MK VII-12 497, Inv. 9868 (zaczyna się od k. *_{iii} - *_{vii} wariantu B, brak ark. **, karta tytułowa i k. *_{ii} z innego egzemplarza; egz. niesprawdzony na okoliczność dodruku A)

Paryż

Bibliot. Narodowa Francji

Res-A-458 (egz. bez karty tytułowej, arkusz * i arkusz ** z wariantu B, niesprawdzony na okoliczność dodruku A)

Warszawa

Biblioteka Liceum Warszawskiego

Egz. zaginiony (**arkusz * z wariantu B, arkusz ** z wariantu A, bez listów z dodruku A, egz. sprawdzony przez Feliksa Bentkowskiego**)

Wariant nieokreślony (egzemplarze bez arkusza *)
(egzemplarze sprawdzone na okoliczność dodruku A oznaczono *)

Białoruś

Brześć Litewski

Biblioteka Miejska im. M. Gorkiego

*18KX11116 (zaczyna się od l. 121)

Mińsk

Centralna Biblioteka Narodowej Akademii Nauk Białorusi

*Cp. 2107 (zaczyna się od l. 45)

Francja

Paryż

Biblioteka Polska

FA 198 IV (zaczyna się od l. 7)

Litwa

Birże

Parafia ewangelicko-reformowana

bez sygn. (zaczyna się od l. 2, zachowana k. **5)

Szwabiszki

Parafia ewangelicko-reformowana

bez sygn. (zaczyna się od l. 9)

Wilno

Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich

L-16/2-24 b (zaczyna się od l. 54)

L-16/2-24 c (zaczyna się od l. 129)

L-16/2-24 d (zaczyna się od l. 79)

*L-16/2-24 e (zaczyna się od l. 152)

Biblioteka Narodowa Litwy

*R.XVI: F.13/1-2 nr inw. R 8929 (zaczyna się od k. **2)

*R.XVI: F.13/1-2 nr inw. Sn 890334 (zaczyna się od l. 2, k. tyt.: reprint)

Biblioteka Uniwersytecka

II 2283 (zaczyna się od l. 32)

II 2284 (zaczyna się od l. 55)

II 2285 (zaczyna się od l. 57)

Polska

Cieszyn

Książnica Cieszyńska

*Cl 1116 IV (zaczyna się od l. 4)

*Cl 1116 IV/dublet (zaczyna się od l. 128)

Gniezno

Archiwum Archidiecezjalne

PL. 350 (zaczyna się od l. 1)

PL. 373 (zaczyna się od l. 120)

Katowice

Biblioteka Śląska

*225090 IV (zaczyna się od l. 9)

Kórnik

Biblioteka Kórnicka PAN

Cim. F. 4297 (zaczyna się od l. 101)

Cim. F. 4298 (zaczyna się od l. 33)

Kraków

Biblioteka Jagiellońska

*Cim. F.8325 (zaczyna się od l. 9)

*Cim. F.8441 (zaczyna się od l. 1)

*Cim. F.8588 (zaczyna się od l. 80)

Biblioteka Misjonarzy

*3-I-E₂ (zaczyna się od l. 7)

Biblioteka PAU i PAN

*4048 St. dr. (zaczyna się od l. 1, karta tyt.: druk XIX w.)

Licheń Stary

Muzeum im. ks. Józefa Jastrzębowskiego

ML 6S0063 (zaczyna się od k. **₄)

Lublin

Biblioteka Metropolitalnego Seminarium Duchownego

*16.2508 (zaczyna się od l. 28)

Płock

Biblioteka Płockiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk

XVI. 190 (zaczyna się od l. 17)

Poznań

Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk

104504 IV (zaczyna się od l. 45)

Biblioteka Uniwersytecka

SD 160 IV (zaczyna się od l. 39)

Ruda Śląska

Miejska Biblioteka Publiczna

*CN 27 (zaczyna się od l. 135, kończy na l. 579)

Warszawa

Archiwum Główne Akt Dawnych

*225 ZEA 2747 (zaczyna się od l. 2)

Biblioteka Muzeum Narodowego

*XVI. 4SD 331 (zaczyna się od l. 8)

Biblioteka Publiczna (na Koszykowej)

*F. XVI. 120 (zaczyna się od l. 25)

Biblioteka Seminarium Metropolitalnego Archidiecezji Warszawskiej

*A. 38. 1 (zaczyna się od k. **2)

*I. 2. 3 (zaczyna się od l. 1)

Biblioteka Synodu Kościoła Ewangelicko-Reformowanego

*bez sygn. (zaczyna się od l. 20)

Biblioteka Uniwersytecka

*Sd. 612.66 (zaczyna się od l. 14)

*Sd. 612.69 (zaczyna się od l. 14)

Parafia Ewangelicko-Augsburska św. Trójcy

*bez sygn. (zaczyna się od l. 2)

Wieluń

Muzeum Ziemi Wieluńskiej

MZW-H-161 (zaczyna się od l. 1)

Wrocław

Biblioteka Papieskiego Wydziału Teologicznego

*III-701 C (zaczyna się od l. 101)

Zielona Góra

Biblioteka Uniwersytecka

ZS/627 (zaczyna się od l. 1)

Rosja

Moskwa

Rosyjska Biblioteka Państwowa

Inv. 15892 (zaczyna się od l. 50)

XVI-400 (zaczyna się od l. 8)

Stany Zjednoczone Ameryki

Urbana-Champaign

University of Illinois at Urbana-Champaign Library

XQ. 220.59185 R119B1563 (zaczyna się od l. 33)

Ukraina

Kijów

Biblioteka Narodowa Ukrainy

*In. 4513 (zaczyna się od k. **1)

Lwów

Biblioteka Ukraińskiej Akademii Nauk im. W. Stefanyka

*CT-IV 20100 (zaczyna się od l. 20)

*CT-IV 26926 (zaczyna się od l. 21)

Niesprawdzone egz. BB

Polska

Białystok

Muzeum Podlaskie

22.722 (defekt)

Tarnów

Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego

Rosja

Moskwa

Wszechrosyjska Państwowa Biblioteka Literatury Zagranicznej im. M. Rudomino
B 582 (defekt)

Szwecja

Uppsala

Biblioteka Uniwersytecka
Bibl. Sla. polska. fol. 37.1

Västerås

Biblioteka Miejska
Be 1:7 – St. 1:15

Watykan

Biblioteka Watykańska
R.G.Bibbia.S.62

Wielka Brytania

Oxford

Bodleian Library
5 DELTA 286 (defekt)